

УДК: 811.512.154. (572.2) (043.3)

Жамашова А. Т.

филология илимдеринин кандидаты, доцент
К.Карасаев атындагы БМУнун
Мамлекеттик тил кафедрасынын башчысы

ЭТИШТИК СЫПАТТАРДЫН СИНТАКСИСТИК ФУНКЦИЯСЫ

Жамашова А. Т.

кандидат филологических наук, доцент
заведующая кафедрой Государственного языка
БГУ имени К. Карасаева

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИЧАСТИЙ

Zhamashova A. T.

candidate of philological sciences,
associate professor
Head of the Department of State Language

SYNTACTICAL FUNCTIONS OF VERBAL PARTICIPLE

Аннотация. Бул макалада түрк тилдериндеги атоочтуктардын – ган мүчөсүнүн жардамы менен субстантивдешүү жолу менен этиштик сыпаттардын жасалышына токтолдук. Этиштик сыпаттар түркологияда XIX кылымдан эле илимде иликтенип баштаганы белгилүү. Этиштик сыпаттардын - ган мүчөсүнүн жардамы менен жасалган формасынын синтаксистик функциясына токтолдук. Этиштик сыпаттардын морфологиялык өзгөчөлүгү синтаксис менен тыгыз байланышта боло турганына илимий далилдер менен бердик. Кыргыз грамматикасында этишти мүчөлөп өзгөртүү формасы этиштик сыпат менен алмаштырылат, ошону менен бирге этиштик сыпат оборот жарылышка учурайт да, багыныңкы сүйлөмгө айланат. Жөнөкөй сүйлөмдөр кеңейип жайылма сүйлөм катарында багыныңкы сүйлөмдү берет. Этиштик сыпат жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөнөкөй атоочтуктардын касиеттерин камтыйт. Этиштик сыпаттар бүгүнкү кыргыз тилдеги атоочтуктар болмокчу.

Негизги сөздөр: этиштик сыпаттар, атоочтук, грамматика, синтаксис, морфология, сүйлөм, жайылма сүйлөм, мүчө

Аннотация. В этой статье мы остановились на образовании глагольных причастий путем субстантивации турецких существительных с помощью причастия - ган. Известно, что глагольные причастия изучаются в тюркологии с XIX века. Мы обратили внимание на синтаксическую функцию формы прилагательного, образованной с помощью причастия – ган. Мы предоставили научные доказательства того, что морфологические особенности глагольных прилагательных тесно связаны с синтаксисом. В кыргызской грамматике изменение окончания глагола заменяется глагольным причастием, при этом глагольное причастие подвергается флексии и превращается в подчиненное предложение. Простые предложения расширяясь в виде распространенного предложения дают придаточное предложение. Глагольные причастия находясь в системе простого предложения, отвечая на один и тот же вопрос, выступая одним членом предложения, включает в себя все признаки причастия. В современном кыргызском языке глагольные причастия будут причастиями.

Ключевые слова: глагольные причастия, причастие, грамматика, синтаксис, морфология, предложение, распространенное предложение, окончание

Annotation. In this article, we focus on the formation of verb adjectives through the substantivization of Turkish nouns using the participle gan. It is known that verb attributes have been studied in Turkology since the 19th century. We focused on the syntactic function of the adjective form formed with the participle - gan. We have provided scientific evidence that morphological features of verbal

adjectives are closely related to syntax. In Kyrgyz grammar, the verbal participle is replaced by the verbal adjective, with the verbal adjective becoming an adjectival sentence. Simple sentences are expanded to give an adjectival sentence in the form of a compound sentence. The verb-adjective is in the system of a simple sentence, is an answer to a question, acts as a member of a sentence, and includes the properties of a noun. In modern Kyrgyz, verb-adjectives would be nouns.

Keywords: verb adjective, pronouns, grammar, syntax, morphology, sentence, common sentences, ending.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүгү, башка тилдердеги синтаксис сыяктуу, морфологиялык категория менен тыгыз байланыштуулукта, диалектикалык бирдикте болот. Ошондуктан этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясы анын морфологиялык өзгөчөлүгү менен өз ара ажырагыс бирдикте каралат.

Этиштик сыпаттар, түркологдордун көрсөтүүсү боюнча, этиш сөздөн пайда болот. Мисалы; Н.П.Дыренкова этиштик сыпаттар этиш сөздөн пайда болгондугу жөнүндө кыскача түшүнүк берген [4. 141-б.].

Эң алгачкы мезгилдерде -ган формасындагы этиштик сыпат өткөн чактык функцияны билдирген болуу керек деген дагы пикирлер бар. [6. 23-б.]

Этиштик сыпаттар тилде байыркы учурларда эле колдонулгандыгынан кабарыбыз бар. Азыркы кыргыз тилде колдонуулучу -ар, -ер, -р, -уучу, -оочу сыяктуу формаларда аяктаган этиштик сыпаттар түрк элдеринде байыркы жазма эстеликтеринде -ыр, -ир -ур, -үр; -тачы, -течи сыяктуу формаларда колдонулгандыгын учуратабыз.

Этиштик сыпаттар жөнүндөгү түшүнүк XIX кылымга жана кылымдын башталыш мезгилдерине таандык болгон бир катар түркологиялык адабияттарда бериле баштаган, бирок алгачкы түркологдор этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясын атайын тема катарында иштешкен эмес, - деген оюн М.Мураталиев билдирген. [2.,31-б.]

Ал эми Н.К.Дмитриев этиштик сыпаттарды: "Бир эле мезгилде этиштик белгиге да, сын атоочтук белгиге да ээ болгон этиштик формалар причастие же этиштик сын атооч" -деп атаган [Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 1948, 189 бет.]

"Этиштик сыпаттар субстантивдешүү жолу менен сын атооч сыяктуу -кайсы? деген суроого жооп болуп түшөт, бирок сын атоочтон айырмасы, биринчиден, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт, экинчиден, этиштик касиетин сактап, өзүнөн мурунку сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкрат, жана заттык оттенкокко ээ болот, бирок сөз түркүмү жагынан этишке таандык. Ошону менен бирге алар жакталат,

көптүк "лар" мүчөсүн да, таандык мүчөлөрдү да кабыл алат жана башка атооч сөздөр сыяктуу жөндөлөт"- деген пикирди М. Мураталиев тастыктап турат [2.,31-б.].

Этиштик сыпаттар жөнүндөгү түшүнүк XIX кылымга жана кылымдын башталыш мезгилдерине таандык болгон бир катар түркологиялык адабияттарда бериле баштайт, бирок алгачкы түркологдор этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясын атайын тема катарында иштешкен эмес. Кыргыз тилинин грамматикасында "этиштик сыпаттар" ар кандай "этиштик атооч", "атоочтуктар" ж. б. деп аталып жүрөт.

Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракети заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары "атоочтуктар" деп аталат. Атоочтуктар затты кыймылдык белгиси боюнча көрсөтүү, аныктоо зарылдыгынан келип чыккан.

Атоочтуктар этиштик да, атоочтук да касиетке ээ. Этиштик касиети боюнча; 1) кыймыл-аракетти билгизет: "*Куш аяган киши көк карайт, ат аяган киши жер карайт.*", "*Сөздү угар кишиге айт, сууну сиңер жерге төк.*".

"Сөздү угар", "сууну сиңер" – кандай? деген суроого жооп берип, сын атоочтук касиетке өтүп кетти. "Кишиге", "жерге" деген сөздөр – эмнеге? кимге? деген суроого жооп болуп түшүп, 2) этиштик касиетин сакташып, өздөрү менен бирге айтылган сөздөрдү жөндөмөнүн тигил же бул формасында болушун талап кылат, башкача айтканда аларды башкарышат. 3) мамиле, чак категорияларына ээ. Сүйлөм тизмегинде туруп сын атооч сыяктуу, заттын белгисин билдиришип, аныктоочтук милдет аткарышат. Ал эми этиштин калган туунду формалары (кыймыл атооч, чакчылдар болсо аныктоочтук милдет аткарышпайт). Атоочтуктар менен сын атоочтор заттын жалпы эле белгисин билдирип, аныктоочтук милдет аткарганы менен экөө бири-биринен айырмаланат.

Этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөндөлөт, ошону менен бирге интонациясыз

айтылат. Жогорудагы макалда, “куш аяган” деген сөз тизмеги же сөз айкашы – кайсы? деген суроого жооп болуп түшүп, “киши” деген ээни аныктады. Ошону менен бирге андагы “киши” деген сөз ээлик милдетти, “аяган” деген сөз баяндоочтук милдетти аткаргансып турат, бирок булар интонациясыз айтылды. Ушундай этиштик касиетте турган атоочтуктарды кээ бир түркологдор сүйлөм катарында карашса, кээ бирөөлөрү сүйлөм катары карашпайт. Мисалы, проф. А.Рифтиндин көз карашы боюнча, этиштик мүчөлөр өзгөрүү формасы этиштик сыпат менен алмаштырылат, ошону менен бирге этиштик сыпат оборот жарылышка учурайт да, багыныңкы сүйлөмгө айланат. Башкача айтканда, этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен жарылып чыгуу жолу менен багыныңкы сүйлөмгө өтөт.

Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катыштары, өз ара байланышуу жолдору бирдей эмес. Айрым татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири бири менен багындырбас интонация жана багындырбас байламталар аркылуу байланыш жасап, өз ара бирдей даражада колдонулуп, бири биринен маанилери боюнча көз карандысыз болсо, айрым татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара багындыргыч интонация жана багындыргыч байламталар, жандоочтор аркылуу байланышат да, бири биринен маанилери боюнча көз каранды (багынычтуу) болот. Мына ушуга байланыштуу татаал сүйлөмдөр “Багынычсыз татаал сүйлөм жана багыныңкы татаал сүйлөм” болуп экиге бөлүнөт.

“Этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөндөлөт, ошону менен бирге интонациясыз айтылат”- дейт турат [2.,31-б.].

Проф. А.Рифтиндин пикирин проф. К.К. Сартпаев да колдойт. Сартпаев: “Атоочтуктардан жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен кеңейип отуруп жайылма мүчөлөр өнүккөн, мына ошол жайылма мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү кийинчерээк багыныңкы сүйлөмдөрдү берген.” “Жайылма мүчөлөр – сүйлөмдүн мүчөлөрү менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн аралыгындагы синтаксистик категория” [3.,31-б.].

Проф. Н. Сауранбаев: “Этиштик сыпат оборотто баш жана айкындооч мүчөлөр болот, бирок аларды жөнөкөй сүйлөм катарын-

да кароого болбойт” – деген пикирин билдирсе, проф. Г. Д. Санжеев жайылма мүчө башкача айтканда, этиштик сыпат оборот кандайдыр бир сүйлөм ичиндеги сүйлөм сыяктуу байкала тургандыгын эскертет.

Профессор А. Н. Кононов болсо, “этиштик сыпат оборотту өзүнчө сүйлөм катарында карайт, анткени ал кишинин ою боюнча ээ менен баяндоочтон турса сүйлөм болот.” М: “Апам айткан сөз көпчүлүккө жакты” сүйлөмдүн тутумундагы “апам айткан” деген этиштик сыпат оборотту өзүнчө сүйлөм катарында карайт, анткени, окумуштуунун ою боюнча, апам-сөздүн ээси, айткан – баяндоочу. Ошону менен бирге бул сүйлөм өзүнчө бүткөн ойду түшүндүрдү. Эгерде экинчи сүйлөмдөгү “сөз” деген ээге таандык мүчөнү кабыл ала турган болсо, проф. А.Н. Кононовдун ою боюнча “апам” деген сөз илик жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алып, “апамдын айткан” деген сөз айкашы өзүнчө сүйлөм боло албастан, “сөз көпчүлүккө жакты” деген сүйлөмдүн аныктоочу болуп калат.

Ал эми С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги бул сыяктуу оборотторду сүйлөм деп таппастан, жайылма аныктооч деп карайт ж.б. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуучу этиштик сыпат обороттор, биздин оюбузча да, өзүнчө сүйлөм боло албастан, жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү (жайылма ээси, жайылма баяндоочу, же жайылма аныктоочу, же жайылма толуктоочу) катарында кызмат кыла алат.

Этиштик сыпат обороттордун сүйлөм боло албоодогу эң негизги себептеринин бири, биздин оюбузча, алар сын атооч, сан атооч, өзгөчө этиштер сыяктуу эле сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган атоочтун ордуна колдонулуу менен субстантивдешип, ошол түшүп айтылган сөздүн милдетин аткарат. Ал эми сүйлөм болсо эч качан сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган сөздүн ордуна колдонулуп, субстантивдешүү жолу менен сүйлөмдүк касиетинен ажырап, кандайдыр бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Ошондой эле интонациясыз айтылат. Мисалы: “Эси кеткен адам эл-журтуна кас болот”. “Бул сүйлөмдүн ээси-адам. Ал эми баш мүчөсү бар сыяктанган “эси кеткен” деген сөздөр – кандай? деген суроого жооп болуп сын атоочтук белгиге өтүү менен аныктоочтук жана этиштик мааниде баяндоочтук милдетти аткарып калды.

Татаал сүйлөмдөгү этиштик сыпаттардын кырдаалдары же атоочтуктардын касиеттери катары салыштыруу менен төмөнкүлөргө токтололу:

1. Азыркы кыргыз тилинде – ган формасындагы этиштик сыпаттар жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп кайсы? кандай? кимдин? эмненин? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт да, аныктоочтук милдетти аткарат.

Ал эми **атоочтуктар** менен сын атоочтор заттын жалпы эле белгисин билдирип, аныктоочтук милдет аткаргандыгы менен экөө бири-биринен да айырмаланат. “Атоочтуктарга сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аныкталгычы түшпөсө да жалганат, алардын атооч маанисиндеги касиетке ээлигинин негизги белгиси ушунда. Мындай учурда алар жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгүн сакташат, заттанган түшүнүк катарында кыймыл-аракеттин атын же анын процессин билдиришет” – деген пикирди С.Кудайбергенов далилдеп турат [5., 235-бет.].

Мисалы: “Иштеген адам тиштейт” деген сүйлөмдү алып көрөлү “иштеген” сөздөгү -ган формасы мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт.

Аныктоочтук милдетти аткарышы төмөнкү учурларга байланыштуу:

а) -ган формасындагы этиштик сыпаттар же атоочтуктар көп учурда атооч жөндөмөдө туруп, өзүнөн кийинки жөндөмөлөрдө зат атоочту аныктайт.

Атооч: Иштеген адам тиштейт.

Илик: Иштеген адамдын ийгилиги болот.

Барыш: Иштеген адамга сыйлык берилди.

Табыш: Иштеген адамды сыйладык.

Жатыш: Иштеген адамда убакыт баалуу.

Чыгыш: Иштеген адамдан үлгү алабыз.

б) -ган формасындагы этиштик сыпат же аныкталгыч илик жөндөмөсүндө турганда аныкталгыч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, ал анын грамматикалык формасын кабыл алат да, өзүнөн кийинки зат атоочту аныктайт. “Адашкандын айыбы (киши) жок” (макал).

А.Жапаров: “Аныктоочтор зат атоочторду гана аныктайт”- деген пикирин билдирген [8., 41-б.].

Биздин оюбузча, илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аны аныктап турган -ган формасындагы этиштик сыпат анын грамматикалык формасын кабыл алат да, субстантивдешүү жолу менен өзүнөн кийинки жамдама сан атоочторду аныктайт. М: Келгендердин бирөө – Кадыр, экинчиси – Садыр деп айтсак, “келгендердин” деген аныктооч

“бирөө” деген жамдама сан атооч болот. “Келген кишилердин” деген сөздүн ордуна “келгендердин” болуп зат атооч атоочтук формага өтүп кетти.

Аныктоочтук милдетти – ган формасында турган жайылма мүчөлөр да аткарат. Алар илик жөндөмөсүндө туруп, түшүп айтылган аныкталгычтын грамматикалык формасын кабыл алат жана аныктоочтук милдетти атоочтук “деген” менен ыкташкан бир нече сөз тизмеги аткарат. М: “Колу кыймылдабагандын (адамдын) оозу да кыймылдабайт” (макал). Бул макалда “колу кыймылдабагандын” - жайылма аныктооч.

Баяндоочтук милдет аткарышы: -ган формасында турган атоочтуктар жөнөкөй да, татаалда баяндоочтун милдетин аткара алат. М: 1. Алар тентек сууну багынтышкан. 2. Сенин келе турган убагың болуп калган экен (миң бир түн).

Ээлик милдет аткарышы төмөнкү учурларда кездешет; а) ээлик милдетти аткарып турган зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аларды аныктап турган -ган формасындагы этиштик сыпаттар же атоочтуктар субстантивдешип ээлик милдетти аткарат да, түшүп айтылган ээнин суроосуна жооп болуп түшөт жана алардын грамматикалык формаларын кабыл алат. Бул бөтөнчөлүктү проф. И. А. Батманов жана С.Кудайбергеновдор туура көрүшкөн.

М: “Май кармаган (адам) бармагын жаллайт” (макал).

Толуктоочтук милдетти аткарышы: -ган формасындагы атоочтуктар барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган толуктоочтор сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аларды аныктап турган -ган формасындагы атоочтук түшүп айтылган толуктоочтордун грамматикалык формаларын кабыл алат да субстантивдешүү жолу менен толуктоочтук милдетти аткарат.

“Жатканга (адамга) жаан жукпайт” (макал). “Качканды кууган куткарбайт” (макал).

Этиштиксыпат обороттор деген 70-жылдарга чейин тил илиминде колдонулуп келсе, андан кийин “этиштин өзгөчө формалары” деп бүгүнкү күнгө чейин мектеп окуу китептеринде жана илимий иштерде аталып келет.

Этиштин өзгөчө формасы болгон атоочтуктун -ган формасынын жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик функциясына кыскача токтолдук. -ган формасынан башка атоочтуктун (-ар, -а, -е, -й, -оочу, -уучу, -а, -е, -й+ турган

формасы, -а, -е, -й элек формасы, -а, -е, -ып, -п+ жаткан, жүргөн) формасында татаал этиштин формасын же сүйлөмдүн мүчөсүн уюштурат. Алар субстантивдешүү жолу менен көптүк, таандык мүчөлөрдү жана жөн-дөмөлөрдүн мүчөлөрүн кабыл алат.

Атоочтуктар этиш сөзгө таандык болуп колдонулуу менен бирге анын түрдүүчө кырдаалын, мезгилин, максатын, сыпатын

көрсөтөт. Бир мезгилде тил илиминде колдонулган “этиштик сыпат обороттор” деген термин бүгүнкү күндө колдонулбай калды. Азыркы кыргыз тилинде “этиштин өзгөчө формалары” деп колдонулуп келет. Ошонун ичинен биз бүгүн мурунку менен кийинки аталыштагы этиштин өзгөчө формасын салыштырдык, атоочтукту уюштуруучу -ган мүчөсү ошол эле функцияны аткарып турганына күбө болдук.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология. / И. Абдувалиев. - Б., 2015.
2. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар жөнүндө // Кыргыз илимдер академиясынын кабарлары. / Кыргызстан, 1960. - Том II. – Вып. 1. - 31-б.
3. Сартпаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. - Ф., 1957. - 22-б.
4. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. -Л.,1941. 148 б.
5. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. – Ф., 1979. - 46-б.
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. / Морфология. – Ф., 1980. - 187-б.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М.,1948,189 бет.
8. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф., 1975.
9. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги парцеляция кубулушу. - Б.,1999.
10. Токтоналиев Т., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили (синтаксис). - Б.,2015.